

Etički i pravni standardi istraživanja zatvorske populacije

Sladana Đurić^a, Aleksandra Ilić^b

Naučna istraživanja su osnovni i jedini put naučnog saznanja. Iako se naučno istraživanje može sprovoditi u različitim situacijama i na različite načine neka su posebno značajna zbog specifičnosti populacije koja učestvuje u istraživanju. U tom smislu, naučna istraživanja koja se sprovode nad zatvorskom (osuđeničkom) populacijom regulisana su posebnim etičkim i pravnim normama, kako bi se zaštitila prava i dobrobit učesnika, posebno u kontekstu njihove ranjivosti i specifičnog položaja. U radu su ukratko analizirana određena dokumenta koja postavljaju globalne etičke standarde u nauci, a posebno su značajna za istraživanja sa ljudima, kao najznačajnije izvore kojima se rukovode savremeni istraživači. U kontekstu istraživanja u zatvorima, istraživači moraju osigurati da učesnici potpuno razumeju prirodu istraživanja, kao i svoja prava koja, bez obzira što su inače ograničena u uslovima izdržavanja kazne zatvora, ne treba da trpe dodatna ograničenja zbog istraživanja. Njima se, kao što nalažu etički kodeksi, moraju ponuditi sve značajne informacije o ciljevima istraživanja, potencijalnim rizicima i koristima, kao i o tome da mogu odustati od učešća u istraživanju u bilo kom trenutku bez ikakvih posledica. Najznačajnija etička pitanja u istraživačkim projektima odnose se na dobrovoljnost učešća u istraživanju, kao i garantovanje privatnosti, anonimnosti i poverljivosti. Bez obzira na sve potencijalne poteškoće realizacije naučnih istraživanja u odnosu na osuđeničku populaciju, one ostaju važan način dolaženja do bitnih informacija o toj populaciji što je posebno važno iz ugla unapređenja položaja tih lica.

KLJUČNE REČI: istraživanje, etički standardi, pravne norme, zatvori, dobrovoljnost, anonimnost, poverljivost

^a Redovni profesor Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
E-mail: djuricsladja@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-2999>

^b Vanredni profesor Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu. E-mail: alex.mag.ilic@gmail.com, aleksandra.ilic@fb.bg.ac.rs; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7298-2347>

Uvod

Centralna etička dilema u istraživačkom procesu odnosi se na uspostavljanje balansa između dva ključna principa: naučne potrebe za otkrivanjem značajnih saznanja i obaveze da se zaštite prava i dobrobit subjekata istraživanja. Naime, svako istraživanje nosi rizik narušavanja određenih aspekata ličnosti, privatnosti ili dostojanstva učesnika, čak i kada to nije namera istraživača. Zbog toga, istraživačima se preporučuje pažljivo odmeravanje balansa između naučnog principa otkrivanja istine i etičkog principa zaštite subjekata (Ђурић, 2012).

Etički i pravni standardi koji regulišu ovu oblast, nalažu da se posebna pažnja mora posvetiti narušavanju prava subjekata istraživanja, proceni moguće štete koja im se može naneti, kao i merama koje se moraju preduzeti kako bi se ta šteta predupredila (Đurić, 2013). Sve intenzivnija tematizacija pitanja istraživačke etike, kao i pozivi na obuhvatnije pravno regulisanje istraživačke prakse, posledice su dva ključna trenda u savremenom društvu. S jedne strane, sve veća globalna osvešćenost o ljudskim pravima stvara potrebu za postavljanjem strožih etičkih i pravnih standarda kojim bi se obezbedilo puno poštovanje individualnih sloboda, autonomije i prava na privatnost. S druge strane, tehnološki napredak i razvoj novih, često invazivnih istraživačkih metoda, povećali su kompleksnost etičkih pitanja. Takođe, treba pomenuti i činjenicu da se intenziviranje rasprava o etičnosti naučnih istraživanja dešava u periodu koji se uobičajeno naziva kasnom modernošću, a koje upravo karakterišu i procesi fragmentacije društvene strukture, kao i relativizacija i preispitivanje postojećih moralnih i političkih normi (Christensen, Prout, 2002). O tome verovatno najbolje svedoči činjenica o postojanju bogate literature o etičkim problemima naučnih istraživanja (Cohen, Manion, Morrison, 2007), kao i brojne i kontinuirane revizije postojećih, kao i kreiranje novih dokumenata kojima se reguliše istraživačka procedura. Savremena istraživanja, posebno u ovim oblastima, često uključuju prikupljanje velikih količina ličnih podataka ili izvođenje nekog tipa intervencija koje mogu direktno uticati na fizičko ili psihičko stanje ispitanika. Ova etička pitanja postaju još složenija kada se istraživanja sprovedu nad ranjivim grupama, kao što su zatvorenici, deca i bolesne osobe, gde je neophodno dodatno osigurati zaštitu prava i dostojanstva učesnika.

Istraživanja u zatvorskom okruženju postavljaju specifične etičke i pravne izazove zbog jedinstvenih uslova života zatvorenika i specifične socijalne dinamike unutar zatvora (Đurić, Ilić, 2024). Zatvorski život podleže strogim pravilima propisanim u odgovarajućem zakonskom okviru i propisima o kućnom redu (Ilić, 2022). Stoga, istraživanja sa zatvorenicima zahtevaju pažljivu procenu potencijalnih rizika, kako bi se obezbedila dobrobit učesnika, sma-

njila mogućnost zloupotrebe i osigurala pravednost i transparentnost u celom istraživačkom procesu.

U radu se najpre daje pregled izvora etičkih smernica za istraživački proces, izlažu specifičnosti zatvorske populacije, kao i sumiraju glavne etičke i pravne norme istraživanja u zatvorskom ambijentu. Rad pruža sažeti prikaz pozitivnog metodološkog iskustva nastalog u bogatoj istraživačkoj praksi, kao i direktnog iskustva autora sticanog u istraživačkim projektima sprovedenim sa zatvorskom populacijom.

Globalni etički standardi u nauci

Savremeni istraživači imaju odgovornost da temeljno poznaju etičku i pravnu regulativu, kako bi svoje naučne projekte u zatvorskom okruženju mogli da osmisle i realizuju u skladu sa principima etički odgovornog istraživanja. Opisaćemo ukratko nekoliko dokumenata koji postavljaju globalne etičke standarde u nauci, a posebno su značajni za istraživanja sa ljudima, kao najznačajnije izvore kojima se rukovode savremeni istraživači.

Nirnberški kodeks je skup etičkih principa za vođenje medicinskih eksperimenata na ljudima, nastao 1947. godine (U.S. Government, 1949) kao odgovor na zločine nacističkih lekara tokom Drugog svetskog rata (Annas, 1992). Nirnberški kodeks predstavlja temelj moderne medicinske etike i bioetike (Katz, 1996). Kodeks postavlja deset osnovnih principa koji se odnose na zaštitu ljudskih subjekata u istraživanjima. Ključni principi uključuju: *dobrovoljni pristanak* (učesnici moraju imati pravnu sposobnost da daju saglasnost i da budu u stanju da donesu informisanu odluku bez prinude ili neprimerenog uticaja); *informisano učešće* (učesnicima treba pružiti dovoljno informacija o istraživanju, uključujući njegovu prirodu, trajanje i potencijalne rizike, kako bi doneli informisanu odluku o svom učešću); *korist* (istraživanje bi trebalo da ostvari rezultate koji su od koristi društvu i koji se ne mogu dobiti drugim sredstvima); *izbegavanje nepotrebne patnje* (istraživači moraju izbegavati sve nepotrebne fizičke i mentalne patnje i povrede učesnika. Dobrobit subjekata istraživanja treba da bude prioritet); *minimizacija rizika* (istraživači moraju osigurati da su rizici razumni u odnosu na očekivane koristi); *kvalifikovano osoblje* (u istraživanje se uključuju samo naučno kvalifikovani pojedinci koji su kompetentni da sprovode istraživanje i osiguraju bezbednost i dobrobit učesnika). Istraživanje mora imati *naučnu svrhu*, učesnici mogu da *prekinu svoje učešće* u bilo kom trenutku, a istraživači su dužni da *zauzave eksperiment* ukoliko on postane previše rizičan.

Belmont Report je objavljen 1979. godine od strane američke Nacionalne komisije za zaštitu ljudskih subjekata u biomedicinskim i bihejvioralnim istra-

živanjima (The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research, 1979). Nastao je kao odgovor na brojne zloupotrebe u istraživanjima koja su se u SAD sprovodila do kasnih 60-tih godina prošlog veka i postavio je osnovne etičke principe za zaštitu ljudskih subjekata. U izveštaju se navode tri osnovna etička principa: poštovanje osoba, dobročinstvo i pravednost (Beauchamp, 2004). *Poštovanje osoba* podrazumeva da se poštuje dostojanstvo i autonomija učesnika. Istraživači će omogućiti učesnicima da donose informisane odluke o svom učešću i zaštititi one sa smanjenom sposobnošću donošenja odluka (poput dece ili osoba sa invaliditetom). Princip *dobročinstvo* podrazumeva obavezu istraživača da maksimizuju moguće koristi i minimizuju rizike. *Pravednost* se odnosi na pravičnu raspodelu koristi i tereta istraživanja među svim društvenim grupama. Učesnici iz svih društvenih grupa treba da budu ravnopravno uključeni, kako bi se izbegla eksploatacija ili diskriminacija marginalizovanih grupa.

APA etički kodeks je skup smernica za profesionalno ponašanje psihologa, razvijen od strane Američkog psihološkog udruženja (American Psychological Association, 2017). Prvi put je objavljen 1953. godine, kao odgovor na potrebu za regulisanjem etičkih standarda u brzorastućoj psihološkoj profesiji, posebno nakon Drugog svetskog rata. Kodeks se razvijao kroz nekoliko revizija, s poslednjom izmenom 2017. godine, kako bi odgovarao savremenim izazovima. Kodeks se temelji na pet osnovnih etičkih principa: *dobročinstvo i nenanošenje štete* (što znači da psiholozi moraju raditi na dobrobiti klijenata i izbegavati da im nanesu štetu); *vernost i odgovornost* (čime se naglašava obaveza stručnog ponašanja i odgovornosti prema društvu); *integritet* (princip koji zahteva od psihologa da budu iskreni i transparentni u svom radu); *pravednost* (čime se osigurava da svi imaju jednake šanse za tretman i usluge); i *poštovanje prava i dostojanstva osoba* (što podrazumeva zaštitu privatnosti, prava na samostalne odluke i uvažavanje različitosti). APA etički kodeks postavlja standarde za profesionalizam i odgovornost u psihologiji širom sveta (Fisher, 2017; Knapp, VandeCreek, 2006). Posebne standarde ovog kodeksa koji su specifično posvećeni etici istraživanja, navešćemo kasnije u radu.

Helsinška deklaracija je etički kodeks koji je prvi put usvojen 1964. godine od strane Svetske medicinske asocijacije (World Medical Association, 2013) na zasedanju u Helsinkiju. Deklaracija je razvijena kao reakcija na neetička medicinska istraživanja sprovedena u prošlosti, poput onih koja su dovela do Nirnberškog kodeksa. Helsinška deklaracija je usmerena na medicinske istraživače i postavlja standarde za etičko ponašanje u istraživanjima koja uključuju ljudske subjekte, sa posebnim naglaskom na klinička ispitivanja. Ključni principi koje zagovara Helsinška deklaracija uključuju: *poštovanje pojedinaca* (prava, zdravlje i dobrobit subje-

kata istraživanja moraju biti prioritet, a njihovo učešće u istraživanju dobrovoljno, bez prinude), *informisani pristanak* (potencijalni subjekti moraju biti adekvatno informisani o ciljevima, metodima, rizicima, koristima i pravu da se povuku iz studije u bilo kom trenutku bez posledica); *naučna i društvena vrednost* (istraživanje treba da ima jasnu naučnu svrhu i da doprinese razumevanju zdravlja i bolesti); *minimizacija rizika* (istraživači moraju minimizovati potencijalne rizike i štetu za učesnike); *privatnost i poverljivost* (moraju se preduzeti sve mere predostrožnosti da se zaštiti privatnost subjekata istraživanja i poverljivost njihovih ličnih podataka). Posebni standardi ove deklaracije odnose se i na obaveze angažovanja nezavisnih etičkih komiteta koji pregledaju i daju odobrenje za sprovođenje istraživanja, kao i odgovorno objavljivanje rezultata istraživanja. Deklaracija je revidirana više puta (1975, 1983, 1989, 1996, 2000, 2002, 2004, 2008, 2013) kako bi se prilagodila savremenim izazovima u medicinskim istraživanjima, poslednji put 2013. godine.

Osnov za savremenu etičku praksu u istraživačkoj zajednici, osim globalno priznatih etičkih kodeksa, čine i brojni drugi izvori. Tako, mnoge zemlje ili politički prostori¹ imaju sopstvene zakone i etičke smernice koje regulišu istraživanja na ljudima. Takođe, veoma je značajan rad institucionalnih odbora za etiku istraživanja kojima se uspostavljaju specifične etičke smernice u akademskim institucijama i istraživačkim centrima. Ovi odbori vrše evaluaciju svakog istraživačkog projekta kako bi se garantovalo poštovanje etičkih standarda. Nadalje, različite discipline imaju sopstvene etičke kodekse koji bi regulisali standarde istraživanja u okvirima svojih oblasti². Mnoge nevladine organizacije i međunarodne institucije poput Svetske zdravstvene organizacije (WHO)³ ili UNESCO-a⁴ objavljuju etičke smerni-

¹ Pomenućemo ovde i nekoliko dokumenata koji sadrže etičke smernice koje regulišu istraživanja, a primenjuju se na prostoru Evropske unije. Opšta uredba o zaštiti podataka (*General Data Protection Regulation* – GDPR) je glavna regulativa koja se odnosi na privatnost i zaštitu podataka, a važna je za istraživače koji rade sa ličnim podacima (European Parliament and Council of the European Union, 2016). *Horizon Europe*, istraživački i inovacioni program EU, postavlja stroge etičke zahteve za projekte finansirane od strane (European Commission, 2021). Evropska komisija je takođe formulisala dokument Smernice za etiku u istraživanju i inovacijama namenjen (European Commission, 2013), kako u uvodnom tekstu piše, svim istraživačima koji pripremaju aplikacije i dobijaju sredstva za svoje istraživanje.

² Najznačajnije etičke smernice za istraživanja u društvenim naukama sadržani su u kodeksima Američkog sociološkog udruženja (American Sociological Association, 2018), Britanskog sociološkog udruženja (British Sociological Association, 2017), kao i etičkom kodeksu Međunarodne asocijacije sociologa (International Sociological Association, 2001).

³ Svetska zdravstvena organizacija ima više dokumenata koji se odnose na etička pitanja u zdravstvu i istraživanjima. Jedan od najvažnijih etičkih vodiča je "Guidelines on Ethical Issues in Public Health Surveillance" (World Health Organization, 2017).

⁴ UNESCO je poznat po svom dokumentu "Universal Declaration on Bioethics and Human Rights" (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2005), koji obuhvata etička načela u istraživanjima koja se tiču biomedicine i ljudskih prava.

ce za istraživanja u globalnim kontekstima, posebno u zemljama u razvoju. Koliko je poštovanje etičkih principa postalo važno pitanje savremene nauke, svedočio i činjenica da i naučni časopisi često imaju sopstvene etičke smernice, posebno u vezi sa objavljivanjem podataka iz istraživanja. U većini vodećih naučnih časopisa prihvaćene su smernice koje daje COPE (Committee on Publication Ethics)⁵.

Etički principi istraživanja zatvorske populacije

Brojna istraživanja sprovedena u zatvorima tokom prošlog veka bila su etički problematična zbog nepoštovanja prava zatvorenika i njihove ranjivosti (Obasogie, Reiter, 2010). Zatvorenici su često učestvovali u medicinskim i naučnim studijama bez odgovarajućih zaštitnih mera, što je rezultiralo ozbiljnim etičkim i pravnim implikacijama (Dalen, Jones, 2010; Neuman, 2007; Hofman, 2000).

Na zatvorenicima su testirani novi lekovi, tretmani ili proizvodi, često uz obećanje umanjenja kazni ili osiguranja boljih uslova. Nedovoljno obrazovani i finansijski očajni zatvorenici su angažovani u naučnim projektima kao "jeftin i dostupan" ljudski ekvivalent laboratorijskih zamorčića (Hornblum, 1997), a zatvori su smatrani popularnim mestima za regrutovanje subjekata "jeftinijih od šimpanzi" (Arboleda-Flórez, 2005). Jedan od takvih primera jeste eksperiment sproveden u zatvoru u Holmesburgu u Pensilvaniji od 1951. do 1974. godine. Zatvorenici su korišćeni za različite medicinske i farmaceutske eksperimente, što je često dovodilo do težih zdravstvenih problema (Hornblum, 1998). U drugom takvom eksperimentalnom istraživanju (1963-1973), zatvorenici u Oregonu izlagani su visokim dozama radijacije, kako bi se istražili efekti radijacije na mušku reproduktivnu sposobnost (ACHRE, 1996). U teksasnim zatvorima tokom 1960-ih, zatvorenici su učestvovali u testiranjima hemikalija, što je često rezultiralo ozbiljnim zdravstvenim problemima (Moreno, 2001). Slučajevi eksploatacije i zlostavljanja zatvorenika u naučnim istraživanjima, uključujući mnoge slične primere, pokrenuli su široke etičke rasprave na globalnom nivou, što je dovelo do uvođenja strogih zakonskih i etičkih standarda.

⁵ *Committee on Publication Ethics* (COPE) je međunarodna organizacija koja pruža smernice za urednike, autore, i izdavače kako bi osigurali etičko objavljivanje istraživačkih radova. Njihove smernice (*Committee on Publication Ethics*, 2021) postavljaju standarde za etičko postupanje u procesu objavljivanja naučnih istraživanja. Ključne smernice COPE uključuju: *transparentnost* (autori su dužni da daju tačne i potpune informacije o svojim istraživanjima, metodologijama i finansijskim podrškama, kako bi se izbegao sukob interesa); *integritet podataka* (neophodno je prijaviti tačne podatke bez manipulacije ili selektivnog prikazivanja rezultata); *recenzentski proces* (recenzenti su dužni da postupaju nepristrasno i odgovorno). COPE takođe daje smernice kako urednici i izdavači treba da reaguju u slučajevima etičkih prekršaja, uključujući povlačenje radova i javno objavljivanje ispravki.

Valja primetiti da se široko rasprostranjena praksa sprovođenja neetičkih naučnih istraživanja uglavnom vezuje za SAD i da je upravo vlada te zemlje sponzorirala mnoge takve projekte. U evropskim zemljama su se izbegavala eksperimentisanja sa zatvorenima, a neki smatraju da je glavni uticaj na to imala neka vrsta senzibilisanosti evropskih naučnika Nirnberškim suđenjem. Naime, nakon otkrivanja nacističkih medicinskih eksperimenata, Nirnberškim kodeksom iz 1947. godine postavljene su jasnije smernice o etičkim obavezama istraživača što je doprinelo većoj opreznosti evropskih naučnika (Schroeder, 1983; Dingwall, 2018).

Stoga ćemo ukratko prikazati kako se razvijala regulativa koja se odnosi na učešće zatvorenika u istraživanjima u SAD-u. Sve do sredine 70-tih godina prošlog veka, zatvorenici su uključivani u naučna istraživanja, pa i ona iz biomedicinskih oblasti, bez adekvatnih etičkih i pravnih standarda. Temelj za regulaciju ove oblasti postavila je 1976. godine Nacionalna komisija za zaštitu ljudskih subjekata biomedicinskih i bihevioralnih istraživanja u svom izveštaju *Research Involving Prisoners*, (National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research, 1976), koji uvodi značajne restrikcije u ovoj oblasti. Komisija je prepoznala zatvorenike kao rizičnu i ranjivu grupu i preporučila da se mogu dozvoliti samo ona istraživanja koja su direktno u interesu zatvorenika kao grupe (npr. zdravstvena istraživanja koja bi unapredila uslove ili tretmane u zatvorima). Za sva ostala istraživanja postavljeni su veoma strogi standardi, koji su zahtevali visoke nivoe zaštite i informisanja, kao i nadzor nezavisnih tela. Takav generalni stav je, između ostalog, bio potaknut i činjenicom da je kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina došlo do serije razotkrivanja slučajeva zlostavljanja u istraživanjima u zatvorima u SAD. Grupe najglasnije u traženju većih prava zatvorenika (novinari, advokati zatvorenika, grupe za građanske slobode) zalagale su se za ograničavanje, a ne za reformu ove oblasti (Institute of Medicine, 2007).

Iako su mnogi kritičari tvrdili da su standardi uspostavljeni ovim dokumentom bili toliko rigorozni i zahtevni da ih je praktično bilo nemoguće ispuniti, dalji tok regulative je išao u pravcu još strožeg ograničavanja istraživanja u zatvorima. Naime, dve godine kasnije, Ministarstvo zdravlja i socijalne službe i Uprava za hranu i lekove (U.S. Department of Health and Human Services, 1978) donele su regulativu kojom se zabranjuje većina istraživanja na zatvorenima. Tako je prvobitni pokušaj Nacionalne komisije da omogući istraživanje uz visoke etičke standarde na kraju zamenjen jednostavnijom regulacijom – zabranom većine istraživanja zbog praktičnih poteškoća u sprovođenju tih strogih smernica (Levine, 1982). Iako su ove stroge mere deklarativno bile namenjene sprečavanju zloupotreba i osiguranju da se istraživanja sprovode u skladu sa najvišim etičkim standardima, mnogi istraživači su smatrali da je postavljanje takvih standarda

značilo da bi istraživanja u zatvorima bila gotovo nemoguća, što je izazvalo protivljenje (Carlson, Boyd, Webb, 2004).

Sledeći značajan dokument kojim se regulišu istraživanja na zatvorskoj populaciji u SAD, zvanično poznat kao *Federal Policy for the Protection of Human Subjects*, prvi put je usvojen 1991. godine (Department of Health and Human Services (HHS), 1991), sa poslednjom značajnom revizijom 2018. godine (Department of Health and Human Services (HHS), 2018). U stručnim i naučnim raspravama se uobičajeno naziva *Common Rule*, a sadrži set etičkih smernica osmišljenih tako da se istraživanja na ljudima sprovode etički i u skladu sa visokim standardima zaštite. Ovim dokumentom se zahteva strogi rad *Institutional Review Boards* (IRB), tela koja pregledaju, odobravaju i nadgledaju istraživačke projekte, kako bi osigurala da se prava učesnika zaštite. IRB bi trebalo da procenjuju svaki istraživački projekat koji podrazumeva ispitivanje ljudi, tako što će posebno sagledati rizike i koristi istraživanja; postojanje adekvatnih zaštitnih mera za ranjive grupe (uključujući decu, zatvorenike, trudnice, osobe sa invaliditetom i osobe sa smanjenom sposobnošću donošenja odluka), kao i da li je obezbeđen informisani pristanak pravilno dobijen, odnosno da li su učesnici potpuno informisani o prirodi istraživanja, rizicima i potencijalnim koristima, bez prisile. Revizijom ovog dokumenta iz 2018. godine unekoliko se modernizuje regulacija ove oblasti, kako bi se odgovorilo na izazove savremenih istraživanja i smanjila nepotrebna opterećenja za istraživače (Menikoff, Kaneshiro, & Pritchard, 2017). Glavne revidirane smernice odnose se na olakšavanje dobijanja informisanog pristanka, kao i uvođenje blažih standarda za niskorizična istraživanja (npr. istraživanja koja se odnose na anonimne podatke ili ona koja koriste informacije dobijene iz javno dostupnih izvora).

Analizirajući smernice iz najznačajnijih dokumenata koji se odnose na etiku naučnih istraživanja, Kalmbach i Lajons (Kalmbach, Lyons, 2003) sumiraju obrasce promena u regulaciji istraživačke prakse koja se sprovodi sa ranjivom populacijom kao što su zatvorenici. Najpre se može uočiti značajno povećanje kontrole i regulacije u ovoj oblasti, uspostavljaju se strože etičke smernice i pravni standardi kojim bi se zaštitila prava zatvorenika kao ugrožene populacije. To je rezultiralo i uvođenjem brojnih specifičnih smernica kojima se rešavaju izazovi dobijanja informisanog pristanka kako bi se obezbedilo da učešće zatvorenika u istraživačkom procesu zaista bude dobrovoljno i bez prinude. Nasuprot ranijim stavovima da zatvorenici, zbog prirode svog statusa, nisu u stanju da daju slobodan informisani pristanak, nove etičke smernice idu u susret priznavanju njihove pune autonomije kod donošenja odluke o učešću u istraživanjima. Uočene promene odražavaju sve veću posvećenost etičkim istraživačkim praksama i zaštiti ljudskih prava zatvorenika kao učesnika istraživačkog procesa.

I danas se takva istraživanja prilično strogo regulišu kako bi se izbegle zloupotrebe i kako bi se zaštitilo dostojanstvo učesnika. U mnogim zemljama, istraživanja koja se sprovode na zatvorskoj populaciji moraju proći kroz dodatnu proveru i odobrenje etičkih komisija. Ove komisije pažljivo ocenjuju moguća ugrožavanja pre nego što odobre istraživanje.

Najznačajnija etička pitanja u istraživačkim projektima odnose se na dobrovoljnost učešća u istraživanju, kao i garantovanje privatnosti, anonimnosti i poverljivosti.

Dobrovoljnost učešća

Debata o tome da li su zatvorenici dovoljno autonomni da daju informisani pristanak za učešće u istraživanjima traje već decenijama. Krajem 19. i početkom 20. veka istraživanja u zatvorskom okruženju bila su uobičajena, zatvorenici su često učestvovali u kliničkim ispitivanjima i medicinskim eksperimentima. U to vreme koncept informisanog pristanka nije bio jasno definisan, pa su se istraživanja često odvijala bez precizne etičke regulative i uz minimalan nadzor.

Iako je Nirnberškim kodeksom postavljena osnova za konceptualizaciju informisanog pristanka u istraživanjima, njegova primena je dugo ostala predmet rasprava. Prva stavka Kodeksa (US Government, 1949, str. 181) naglašava važnost dobrovoljnog pristanka (osoba mora imati slobodu da odluči bez bilo kakve prisile, prevare ili obmanjivanja) i informisanosti (osoba mora imati dovoljno informacija da razume prirodu, trajanje i svrhu istraživanja, metode i sredstva koji će se primeniti, sve neprijatnosti i opasnosti koji se razumno mogu očekivati). Premda se u ovom kodeksu ne navode direktno zatvorenici kao potencijalni učesnici, iz opštih principa o autonomiji i slobodnom informisanom pristanku, može se zaključiti da oni, prema standardima Nirnberškog kodeksa, pripadaju grupaciji ranjivih populacija.

Zbog prirode zatvorskog okruženja i njihove zavisnosti od zatvorskih vlasti, postoji realna opasnost od prisile, bilo otvorene ili implicitne. Zatvorenici se često suočavaju sa pritiscima da učestvuju u istraživanju zbog potencijalnih koristi (kao što su povlastice u zatvoru), što dovodi u pitanje koliko je njihov pristanak zaista slobodan i autonoman. Uopšteno, njihova prava i sloboda odlučivanja su ograničeni, što može da utiče na njihovu sposobnost da slobodno donesu odluku o učešću u istraživanju. Zatvorska uprava i osoblje imaju značajnu kontrolu nad svakodnevnim životom zatvorenika, što znači da istraživači moraju pažljivo upravljati odnosima sa zatvorskim osobljem kako bi osigurali da prisustvo istraživača ne ugrozi položaj učesnika unutar zatvora.

Sličan stav zastupa se i u dokumentu američkog Instituta za medicinu "*Research Involving Prisoners*" (Institute of Medicine, 2007), u kojem se detaljno razmatra pitanje autonomije zatvorenika u kontekstu istraživanja. Ovaj izveštaj naglašava da zatvorenici predstavljaju posebnu populaciju zbog ograničenih sloboda, što potencijalno ugrožava njihovu sposobnost da donesu potpuno autonomne odluke o učešću u istraživanju. Zatvorenici su ranjivi na manipulaciju, eksploataciju i zlostavljanje, što se sve nekada odvija na prikriven ili suptilan način. Takođe, zatvorenici su često izloženi stigmatizaciji i socijalnoj isključenosti, a istraživanje koje uključuje zatvorsku populaciju može dodatno pogoršati njihov društveni status.

Okruženje zatvora često je takvo da zatvorenici mogu osećati implicitni pritisak da učestvuju u istraživanjima, bilo zbog mogućih povlastica (eksplicitna prinuda) ili straha od negativnih posledica ako odbiju (implicitna prinuda). Strah od represije, pritisak da se dodvore zatvorskom osoblju, ili želja za povlasticama mogu uticati na njihov izbor da učestvuju u istraživanju, što sve može kompromitovati osnovno etičko načelo slobodnog i informisanog pristanka. Njihova ranjivost može takođe biti dodatno pogoršana kognitivnim ili psihijatrijskim disfunkcijama koje proizlaze iz života u zatvorenom okruženju, što pokazuju nalazi jednog od retkih istraživanja⁶ koje je za cilj imalo upravo procenu kapaciteta zatvorenika pod psihijatrijskom negom za slobodno odlučivanje o učešću u istraživanjima (Moser i sar., 2004).

Istraživači moraju biti svesni moći koju imaju u odnosu na učesnike i pažljivo upravljati tom dinamikom kako bi osnažili učesnike tokom celokupnog istraživačkog procesa (Ward, Bailey, 2012). Neravnopravnost u moći može otežati otvorenu komunikaciju, pa i pored toga što su dali formalni pristanak na učešće, zatvorenici se mogu osećati sputano i nesigurno. Istraživačima se, osim jasnoće i transparentnosti u komunikaciji, savetuje zauzimanje neutralnog, nenametljivog stava. Takođe, dobra strategija za prevazilaženje disbalansa u moći istraživača i zatvorenika jeste planiranje participativnog pristupa, onda kada ciljevi istraživanja to omogućuju. Aktivno uključivanje zatvorenika u istraživački proces može kod njih ojačati osećaj autonomnosti i kontrole nad procesom u koji su uključeni. Istraživač će sa svoje strane, kroz otvoreni dijalog, iskazivati poštovanje i uvažavanje perspektive zatvorenika.

⁶ Upravo se strah od odbijanja projekata za istraživanja ranjivih populacija od strane etičkih odbora u literaturi smatra jednim od razloga zbog kojeg i istraživači izbegavaju ovakva istraživanja (Hayes, 2006). Često su procedure dobijanja saglasnosti birokratski komplikovane (Gill, 2009). Navešćemo primer istraživanja u kojem je u trogodišnjem trajanju sprovedeno akciono participativno istraživanje sa zatvorskom populacijom u engleskom zatvoru (Ward, Bailey, 2012). Projekat je, s obzirom na to da je bio multidisciplinarni, zahtevao odobrenje pet institucija: Odbora za etiku istraživanja Nacionalne zdravstvene službe (NHS, REC), Ministarstva pravde, Poverenika primarne zdravstvene zaštite (PCT), univerziteta i zatvora.

Suprotno ranijim stavovima koji su tvrdili da zatvorenici, zbog svog statusa, nisu sposobni da daju slobodan informisani pristanak, nove etičke smernice podržavaju priznavanje njihove autonomije u procesu donošenja odluke o učešću. Takav pomak od ranijih stavova koji su potpuno odbacivali autonomiju zatvorenika za slobodno odlučivanje, izražen je u dokumentu *Report of the National Bioethics Advisory Commission* (NBAC, 2001) u kome se naglašava da zatvorenici, uz adekvatne mere zaštite, mogu biti sposobni da daju slobodan i informisani pristanak. A procena adekvatnosti mera zaštite prepušta se IRB, bez čijeg suda da su rizici razumni u odnosu na potencijalne koristi, prema stavovima ovog izveštaja, niti jedna osoba ne bi trebalo da bude uključena u istraživanje. Uvažavanje stava da zatvorenici mogu da budu u stanju da daju slobodan i informisani pristanak izražen je i u dokumentu *International Ethical Guidelines for Health-Related Research Involving Humans* (CIOMS, 2016), uz preporuke da se moraju osigurati zaštitne mere i uvažavati specifični uslovi kakvi postoje u zatvorskim okruženjima. I u poslednjoj reviziji *Common Rule* iz 2018. godine (Department of Health and Human Services, 2018) takođe se izražava veći stepen prepoznavanja autonomije ranjivih grupa kakvi su zatvorenici, uz isticanje potreba za procenom specifičnih konteksta svakog istraživačkog projekta.

Može se zaključiti da se u savremenim etički kodeksima sve više zastupa stav da zatvorenici imaju punu autonomiju u procesu odlučivanja o učešću u istraživanjima, pod uslovom da su obezbeđene odgovarajuće mere zaštite njihove anonimnosti, privatnosti, kao i poverljivosti podataka. Stoga se u savremenoj regulativi sve manje problematizuje autonomnost zatvorenika za donošenje slobodnih odluka, a sve se veća pažnja pridaje merama njihove zaštite kao učesnika istraživačkog procesa.

Obavešteni pristanak

Načelo dobrovoljnosti najjasnije se ostvaruje kroz koncept obaveštenog pristanka (*informed consent*). Na opštem nivou, princip dobrovoljnosti se raspravlja kroz pitanja zaštite ispitanika, autonomije njegove ličnosti, prevencije zlostavljanja, poverenja, ličnog integriteta i sl. Međutim, kada je reč o konkretnoj istraživačkoj praksi, onda se pod obaveštenim pristankom podrazumeva pismena ili usmena izjava koju istraživač dobija od učesnika nakon što mu pruži sve neophodne informacije o istraživačkom projektu, kao i načinu učešća.

Etički standardi istraživanja zahtevaju striktne procedure pribavljanja informisanog pristanka za učešće u naučnim studijama. Ovakav format pristanka sadrži neka ključna načela: učešće je dobrovoljno, učesnici neće biti izloženi šteti,

svi potencijalni rizici će biti jasno predloženi, a njihova privatnost će biti adekvatno zaštićena (Đurić, 2012).

Prema Etičkom kodeksu *Američkog udruženja psihologa* (APA), informisani pristanak predstavlja osnovni mehanizam za zaštitu prava i integriteta učesnika u istraživanju. Da bi bio validan, istraživači su dužni da učesnicima pruže relevantne informacije o nekoliko aspekata istraživačkog procesa. Navešćemo ih onako kako se pominju u kodeksu (American Psychological Association, 2017, Standard 8.02) i kratko opisati svaki od elemenata: (1) *svrha istraživanja, očekivano trajanje i procedure*. Učesnicima mora biti jasno objašnjena svrha istraživanja, ciljevi i osnovna pitanja koja se istražuju. Takođe, istraživači će obavestiti učesnike o očekivanom trajanju njihovog učešća, kao i opisati sve postupke i metode koji će biti korišćeni tokom istraživanja, kao i šta će se tačno očekivati od učesnika; (2) *pravo da odbiju učestvovanje ili da se povuku iz istraživanja nakon što je počelo*. Učesnici moraju biti jasno informisani o svom pravu da odbiju ili prekinu svoje učešće u bilo kom trenutku, bez ikakvih posledica po njih; (3) *predvidive posledice odbijanja ili povlačenja*. Odbijanje učešća ili povlačenje iz istraživanja, kada je već počelo, neće imati nikakve štetne posledice po učesnika; (4) *razumno predvidljivi faktori za koje se može očekivati da utiču na njihovu spremnost da učestvuju, kao što su potencijalni rizici, nelagodnost ili štetni efekti*. Učesnicima moraju biti jasno izloženi svi potencijalni rizici, neprijatnosti ili nelagodnosti koje bi mogli da iskuse tokom učešća u istraživanju; (5) *sve potencijalne koristi od istraživanja*. Istraživači su obavezni da obaveste učesnike o potencijalnim koristima istraživanja, kako ličnim, tako i opštim, iako se ne sme garantovati da će koristi biti ostvarene; (6) *poverljivost podataka*. Mora biti jasno objašnjeno kako će se prikupljeni podaci čuvati, ko će imati pristup tim podacima i na koji način će se osigurati poverljivost i anonimnost učesnika; (7) *podsticaji za učešće*. Ako je predviđena bilo kakva vrsta nadoknade za učešće, učesnici moraju biti informisani o njenoj prirodi, iznosu i uslovima pod kojima će je primiti; (8) *kome se obratiti za pitanja o istraživanju i pravima učesnika u istraživanju*. Učesnici moraju dobiti informacije o tome kome mogu da se obrate ukoliko imaju pitanja o istraživanju ili žele da prijave probleme ili pritužbe.

Iako informisani pristanak predstavlja osnovu etičkog odgovornog istraživanja, njegovo pribavljanje u istraživanjima zatvorske populacije suočava se sa brojnim izazovima. Zatvorenici su prepoznati kao ranjiva grupa zbog toga što borave u strogo kontrolisanom okruženju, gde su njihova sloboda kretanja, mogućnosti izbora i pristup informacijama ograničeni. Ova ograničenja mogu uticati na njihovu sposobnost da donesu odluku slobodno i bez spoljnog pritiska. Zatvorenici su često marginalizovane osobe koje se suočavaju sa socijalnim, ekonomskim i psihološkim izazovima, pri čemu mnogi od njih imaju iskustvo višestruke ranji-

vosti (Moore i Miller, 1999). U literaturi se posebno ističe da su žene zatvorenice među najugroženijim grupama u populaciji žena (Maeve, 1999).

U mnogim pravnim sistemima postoje propisi o ograničenju novčane ili druge vrste kompenzacije za zatvorenike koji učestvuju u istraživanjima, kako bi se izbegla manipulacija ili nepravedno učenjivanje učesnika. Ove kompenzacije moraju biti adekvatne, ali ne smeju biti visoke do te mere da prisile zatvorenika na učestvovanje.

Zbog specifične pozicije zatvorenika, postoji veći rizik od percepcije prinude ili pritiska, pa je neophodno garantovati im da ne postoje posledice (pozitivne ili negativne) za odbijanje učešća. Stoga je važno osigurati da učesnici ne budu učenjeni ili prisiljeni na bilo koji način, uz obezbeđivanje prava na odustajanje bez bilo kakvih posledica. Njima treba objasniti da učešće u istraživanju neće uticati na njihov status u zatvoru, tretman od strane zatvorskog osoblja. Važno je istaći i da je dobrovoljno učešće odnosno pristanak zatvorenika sastavni deo i procesa resocijalizacije kao jednog od osnovnih principa izvršenja kazne zatvora (Ilić, 2023) pa bi svako drugačije postupanje u kontekstu istraživanja zatvorenika predstavljalo negaciju tog procesa.

Privatnost, anonimnost i poverljivost

Pitanja privatnosti, anonimnosti i poverljivosti u istraživanju su ključna za zaštitu učesnika i sprovođenje etički odgovornog istraživanja. Zaštita poverljivosti i privatnosti podataka je od suštinskog značaja, kako bi se izbegle dodatne negativne posledice po njihov život unutar ili izvan zatvorskog sistema. Garantovanje anonimnosti i poverljivosti može pomoći u smanjenju straha kod zatvorenika da će njihovi odgovori biti zloupotrebjeni ili deljeni sa zatvorskim službenicima.

Poštovanje privatnosti učesnika ključno je za izgradnju poverenja između istraživača i učesnika, kao i za etički ispravno prikupljanje i korišćenje podataka u skladu sa principima zaštite ljudskih prava. Istraživači imaju obavezu da štite poverljivost informacija o učesnicima i da osiguraju bezbednost prikupljenih podataka, bez obzira na medijum u kojem su pohranjeni (APA, 217: Standard 4.01)⁷.

Anonimnost znači da identitet učesnika ostaje nepoznat istraživačima, kao i bilo kojoj trećoj strani. Dobra istraživačka praksa nalaže da, kad god je to moguće, istraživači treba da osiguraju anonimnost učesnika, posebno u slučajevima kada

⁷ Izuzetak od ove norme jesu slučajevi gde zakon ili druga profesionalna pravila zahtevaju drugačije postupanje (APA, 2017, Standard 4.01 i 4.02). Stoga se nalaže da istraživači učesnike moraju obavestiti o granicama poverljivosti pre nego što oni otkriju lične podatke, odnosno obavestiti ih o potencijalnim situacijama kada poverljivost možda neće biti moguća (npr. u slučajevima opasnosti po život ili zahteva od strane zakona).

bi otkrivanje identiteta moglo izazvati potencijalne štetne posledice za učesnike. Ovde mislimo na zaštitu učesnika u istraživanju tako što ćemo onemogućiti, kako neposrednu (vezivanje komentara ili beleške uz ime ispitanika), tako i posrednu identifikaciju (navođenje skupa karakteristika kojima se mogu identifikovati osobe ili grupe). Jedna od preporučenih strategija za ublažavanje problema identifikacije jeste i pravljenje spiska ispitanika i dodeljivanje svakom od njih oznaka koje će otežati njihovu identifikaciju, a istraživaču dozvoliti da učesnike istraživanja predstavi dovoljno neskriveno u odnosu na akademsku zajednicu (Ђурић, 2012).

Zaštita poverljivost podataka je od suštinskog značaja jer otkrivanje informacija može dodatno ugroziti sigurnost ili dobrobit zatvorenika. Istraživači su dužni da obezbede anonimnost i sigurnost podataka kako bi sprečili zloupotrebu i izlaganje učesnika dodatnim rizicima, posebno u vezi sa njihovim položajem u zatvorskoj sredini.

Zaključak

Savremena istraživačka praksa obeležena je strogim poštovanjem etičkih i pravnih standarda, što se potvrđuje kroz kontinuiran proces unapređenja normativnog okvira u ovoj oblasti. U slučaju kada se istraživanje sprovodi sa pripadnicima posebnih populacija koje mogu biti ranjive, ili u okruženju u kojem učesnici ne funkcionišu na potpuno autonoman način, što je slučaj sa zatvorskom populacijom, istraživačima se preporučuje da posvete dodatnu pažnju poštovanju svih navedenih principa odgovornog i etički adekvatnog istraživačkog rada (Kalmbach, Lyons, 2003). Zato, svako istraživanje u zatvorskoj populaciji mora biti sprovedeno uz poštovanje zakona, etičkih standarda i uz adekvatnu proveru i nadzor relevantnih tela.

Iako je informisani pristanak temelj za učešće u etički odgovornom naučnom istraživanju, njegovo pribavljanje u istraživanjima zatvorske populacije često prate brojni problemi. Zatvorenici se smatraju ranjivom grupom, jer se nalaze u situaciji gde je njihova sloboda kretanja, izbori, i pristup informacijama ograničen. Ova ograničenja mogu ugroziti njihovu sposobnost da donesu odluke slobodno i bez pritiska. Zbog svih ovih problema, i savremeni istraživački standardi nalažu strogu proceduru prilikom pribavljanja informisane saglasnosti o pristanku za učešće u naučnim istraživanjima.

Da bi se osigurao istinski informisani pristanak, mnoge etičke smernice danas nalažu pojačani nadzor, stroge kriterijume za istraživanja i maksimalno minimiziranje rizika, s fokusom na zaštitu prava i dobrobiti zatvorenika. U tom kontekstu se potencira aktivnost nezavisnih etičkih odbora koji bi imali ključnu ulogu u

proceni istraživanja koja uključuju zatvorenike. Njihov zadatak je da osiguraju da su istraživanja u skladu sa etičkim standardima i da se pristanak dobija na način koji garantuje autonomiju zatvorenika.

Istraživanja u zatvorima mogu doneti značajne uvide u probleme zatvorskog sistema, ali samo ako se sprovode uz visok stepen etičke i pravne odgovornosti. Adekvatno poštovanje etičkih principa istraživanja, kao i uspostavljanje jasnog pravnog okvira za istraživanja u zatvorima obezbeđuje poštovanje ličnosti i dostojanstva zatvorenika i punu zaštitu njihovih prava. Ukoliko se ispune svi pomenuti standardi, korist od takvih naučnih istraživanja može da bude višestruka sa posebnom akcentom na unapređenju položaja zatvorenika odnosno poboljšanju uslova boravka te populacije u zatvorskom sistemu i boljem i efikasnijem ostvarivanju različitih prava koja im, bez obzira na okolnost zatvaranja, nesumnjivo pripadaju. Krajnji cilj zatvaranja je resocijalizacija osuđenika a ona se ne može uspešno realizovati bez aktivnog učešća različitih aktera, između ostalog i istraživača koji svojim naučnim pristupom mogu pomoći u boljem ostvarivanju svrhe izvršenja kazne zatvora.

Reference

- Arboleda-Flórez, J. (2005) 'The ethics of biomedical research on prisoners'. *Current Opinion in Psychiatry*, 18(5), 514-517.
<https://doi.org/10.1097/01.yco.0000179489.70014.d3>
- ACHRE - Advisory Committee on Human Radiation Experiments. (1996) *Final report of the advisory committee on human radiation experiments*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office. <https://doi.org/10.2172/129478>
- American Psychological Association. (2017) *Ethical principles of psychologists and code of conduct*. Dostupno na: <http://www.apa.org/ethics/code/> (Pristupljeno: 20. februar 2026).
- American Sociological Association. (2018) *Code of ethics*. Dostupno na: https://www.asanet.org/sites/default/files/asa_code_of_ethics-june2018.pdf (Pristupljeno: 01. mart 2025).
- Annas, G. J. and Grodin, M. A. (eds.) (1992) *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195070422.001.0001>
- Beauchamp, T. L. (2004) 'The Belmont Report', in: Post, S. G. (ed.) *Encyclopedia of Bioethics*. USA: Macmillan Reference, 276–283.
- British Sociological Association. (2017) *Statement of ethical practice*. Dostupno na: https://www.britsoc.co.uk/media/24310/bsa_statement_of_ethical_practice.pdf (Pristupljeno: 12. jul 2024).
- Carlson, R. V., Boyd, K. M., and Webb, D. J. (2004) 'The Revision of the Declaration of Helsinki: Past, Present and Future'. *British Medical Journal*, 329(7461), 141-143. <https://doi.org/10.1136/bmj.329.7461.141>
- Christensen, P. and Prout, A. (2002) 'Working with ethical symmetry in social research with children'. *Childhood*, 9(4), 477-497. <https://doi.org/10.1177/0907568202009004007>
- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2007) *Research methods in education*. London: Routledge Falmer Press. <https://doi.org/10.4324/9780203029053>
- Committee on Publication Ethics. (2021) *COPE: Core practices*. Dostupno na: <https://publicationethics.org/core-practices> (Pristupljeno: 23. jun 2024).
- Council for International Organizations of Medical Sciences (CIOMS). (2016) *International Ethical Guidelines for Health-Related Research Involving Humans*. Fourth Edition. Geneva. Dostupno na: <https://cioms.ch/publications/product/international-ethical-guidelines-for-health-related-research-involving-humans/> (Pristupljeno: 24. januar 2026).

- Dalen, K. and Jones, L. (2010) 'Ethical Monitoring: Conducting Research in a Prison Setting.' *Research Ethics*, 6(1), 10-16. <https://doi.org/10.1177/174701611000600103>
- Department of Health and Human Services (HHS). (1991) *Federal Policy for the Protection of Human Subjects; Final Rule. Federal Register*, 56(117), 28003-28018. Dostupno na: <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/regulations/common-rule/index.html> (Pristupljeno: 15. septembar 2025).
- Department of Health and Human Services (HHS). (2018) *Federal Policy for the Protection of Human Subjects; Final Rule. Federal Register*, 82(12), 7149-7274. Dostupno na: <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/regulations/finalized-revisions-common-rule/index.html> (Pristupljeno 15. april 2025).
- Dingwall, R. (2018) 'Research Ethics and the Nuremberg Trials.' in: Poff, D., Michalos, A. (eds.) *Encyclopedia of Business and Professional Ethics*. Cham, Switzerland: Springer (in press 2018). https://doi.org/10.1007/978-3-319-23514-1_47-1
- Ђурић, С. (2012) 'Етички проблеми у спровођењу квалитативних истраживања.' *Култура полиса*, 9, 573-591. COBISS.SR-ID 192643340.
- Ђурић, S. (2013) *Istraživanje bezbednosti - kvalitativni pristup*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
- Ђурић, S., Ilić A (2024) 'The Principle of Voluntary Participation of Prisoners in Scientific Research', *International Scientific Conference "Life In Prison: Criminological, Penological, Psychological, Sociological, Legal, Security and Medical Issues"*, Belgrade, 02. and 03. December, 2024. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research, 267-274. <https://doi.org/10.47152/prisonlife2024.40>
- European Commission. (2013) *Ethics for researchers: Facilitating research excellence in FP7*. Publications Office of the European Union.
- European Commission. (2021) *Horizon Europe: The EU framework programme for research and innovation (2021–2027)*. Publications Office of the European Union.
- European Parliament and Council of the European Union. (2016) 'Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)'. *Official Journal of the European Union*, L119, 1–88.
- Fisher, C. B. (2017) *Decoding the Ethics Code: A Practical Guide for Psychologists*. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.

- Gill, J. (2009) *Prison research project is throttled by red tape*. Times Higher Education. Dostupno na: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=405434> (Pristupljeno: 24. oktobar 2024).
- Hayes M. O. (2006) 'Prisoners and autonomy: implications for the informed consent process with vulnerable populations'. *Journal of forensic nursing*, 2(2), 84–89. <https://doi.org/10.1097/01263942-200606000-00006>
- Hoffman, S. (2000) 'Beneficial and unusual punishment: An argument in support of prisoner participation in clinical trials'. *Indiana Law Review*, 33, 475–515. Dostupno na: https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1221&context=faculty_publications (Pristupljeno: 17. februar 2025). <https://doi.org/10.18060/3404>
- Hornblum A. M. (1997) 'They were cheap and available: prisoners as research subjects in twentieth century America'. *BMJ (Clinical research ed.)*, 315(7120), 1437–1441. <https://doi.org/10.1136/bmj.315.7120.1437>
- Hornblum, A. M. (1998) *Acres of Skin: Human Experiments at Holmesburg Prison*. New York: Routledge.
- Илић, А. (2022) *Коментар Закона о извршењу кривичних санкција*. Београд: ЈП “Службени гласник”.
- Ilić, A. (2023) 'The analysis of some problems in achieving the rehabilitation purpose of punishment'. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 61(1), 93–115. <https://doi.org/10.47152/rkkp.61.1.5>
- Institute of Medicine (2007) *Ethical Considerations for Research Involving Prisoners*. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/11692>.
- International Sociological Association. (2001) *Code of ethics*. Dostupno na: <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/code-of-ethics> (Pristupljeno: 14. april 2025).
- Kalmbach, K.C. and Lyons, P.M., Jr. (2003) 'Ethical and legal standards for research in prisons'. *Behav. Sci. Law*, 21, 671–686. <https://doi.org/10.1002/bsl.533>.
- Katz, J. (1996) 'The Nuremberg Code and the Nuremberg Trial: A Reappraisal'. *The Journal of the American Medical Association (JAMA)*, 276(20), 1662–1666. <https://doi.org/10.1001/jama.1996.03540200048030>
- Knapp, S. and VandeCreek, L. (2006) 'Practical Ethics for Psychologists: A Positive Approach'. *American Psychological Association*. <https://doi.org/10.1037/11331-000>.

- Levine, R. J. (1982) 'Research on Prisoners: Why Not?' *IRB: Ethics and Human Research*. 4(5), 6. <https://doi.org/10.2307/3564227>.
- Maeve, M.K. (1999) 'Adjudicated health: Incarcerated women and the social construction of health'. *Crime, Law & Social Change*, 31, 49-71. <https://doi.org/10.1023/A:1008376229520>
- Menikoff, J., Kaneshiro, J. and Pritchard, I. (2017) 'The Common Rule, Updated'. *The New England Journal of Medicine*, 376(7), 613-615. <https://doi.org/10.1056/nejmp1700736>
- Moore, L.W. and Miller, M. (1999) 'Initiating research with doubly vulnerable populations'. *Journal of Advanced Nursing*, 30(5), 1034-1040. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1999.01205.x>
- Moreno, J. D. (2001) *Undue Risk: Secret State Experiments on Humans*. Routledge.
- Moser, D. J. et al. (2004) 'Coercion and informed consent in research involving prisoners'. *Comprehensive psychiatry*, 45(1), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2003.09.009>
- National Bioethics Advisory Commission (NBAC). (2001) *Ethical and Policy Issues in Research Involving Human Participants*. Dostupno na: <https://bioethicsarchive.georgetown.edu/nbac/human/overvol1.pdf> (Pristupljeno: 22. decembar 2024).
- National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1976) *Research Involving Prisoners: Report and Recommendations*, DHEW Publication No. (OS) 76-131. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Obasogie, O. K. and Reiter, K. A. (2010) 'Human subjects research with prisoners: putting the ethical question in context'. *Bioethics*, 25(1), 55-56. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2010.01859.x>
- Schroeder, K. (1983) 'Note: A recommendation to the FDA concerning drug research on prisoners'. *Southern California Law Review*, 56, 969-1000.
- The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1979) *The Belmont Report. Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research* (DHEW Publication No. (OS) 78-0012). U.S. Department of Health, Education, and Welfare.
- U.S. Department of Health and Human Services. (1978) *Protection of Human Subjects; Prisoners Used as Subjects in Research*. Federal Register 43, No. 237: 53652-53655.

- U.S. Government. (1949) *The Nuremberg Code (1947)*. In Trials of war criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10 (Vol. 2, pp. 181–182). U.S. Government Printing Office.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2005) *Universal declaration on bioethics and human rights*. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000142825> (Pristupljeno: 24 jul 2024).
- Ward, J. and Bailey, D. (2012) 'Consent, confidentiality and the ethics of PAR in the context of prison research', in: Love, K. (ed) *Ethics in Social Research* (Studies in Qualitative Methodology, vol. 12). UK: Emerald Group Publishing Limited, 149–169. [https://doi.org/10.1108/s1042-3192\(2012\)0000012011](https://doi.org/10.1108/s1042-3192(2012)0000012011)
- World Health Organization. (2017) *Guidelines on ethical issues in public health surveillance*. Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/255721> (Pristupljeno 15. septembra 2024).
- World Medical Association. (2013) *World Medical Association Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects*. JAMA, 310(20), 2191–2194. <https://doi.org/10.1001/jama.2013.281053>

Ethical and legal standards of prison population research

Sladana Đurić^a, Aleksandra Ilić^b

Scientific research is the basic and only way of scientific knowledge. Although scientific research can be conducted in different situations and in different ways, some are particularly significant due to the specificity of the population participating in the research. In this sense, scientific research conducted on the prison (convict) population is regulated by special ethical and legal norms, in order to protect the rights and well-being of the participants, especially in the context of their vulnerability and specific position. The paper briefly analyzes certain documents that set global ethical standards in science, and are especially important for research with humans, as the most important sources that modern researchers are guided by. In the context of prison research, researchers must ensure that participants fully understand the nature of the research, as well as their rights, which, although otherwise limited in prison conditions, should not suffer additional restrictions due to the research. As required by ethical codes, they must be offered all relevant information about the research objectives, potential risks and benefits, and that they can withdraw from the research at any time without any consequences. The most important ethical issues in research projects relate to the voluntariness of research participation, as well as guaranteeing privacy, anonymity and confidentiality. Regardless of all the potential difficulties of carrying out scientific research in relation to the convict population, they remain an important way of obtaining essential information about that population, which is especially important from the point of view of improving the position of those persons.

KEYWORDS: research, ethical standards, legal norms, prisons, voluntariness, anonymity, confidentiality

© 2026 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International

^a Full professor, Faculty of Security Studies, University of Belgrade.
E-mail: djuricsladja@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-2999>

^b Associate professor, Faculty of Security Studies, University of Belgrade.
E-mail: alex.mag.ilic@gmail.com, aleksandra.ilic@fb.bg.ac.rs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7298-2347>